

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i08.085>

BADIIY MATNDA DIALEKTAL BIRLIKLARNING FUNKSIONAL- SEMANTIK XUSUSIYATLARI

(Cho'lpon nasri misolida)

Akramjonova Gulandom,

Andijon davlat pedagogika instituti,

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

E-mail: akramjonovagulandom@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Cho'lponning nasriy asarlarida qo'llangan dialektal birliklarning badiiy matndagi o'rni va vazifalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda adibning "Kecha va kunduz" romani hamda "Qor qo'ynida lola", "Oydin kechalarda" va "Novvoy qiz" hikoyalaridagi hududiy va xalqona so'zlar o'rganilgan. Dialektal birliklarning leksik, fonetik, morfologik va frazeologik xususiyatlari yoritilib, ularning personaj nutqini tabiiy ifodalash, hududiy kolorit yaratish, emotsional-ekspressiv ma'no berish va milliy madaniyatni aks ettirishdagi ahamiyati ko'rsatib berilgan. Shuningdek, kaprov, ena, enajon, aylanay, jindek, boyaqish, qalay, mundoq, qandog', hovva-hovva kabi birliklarning matndagi ma'nosi va badiiy vazifasi izohlangan. Tadqiqot natijalari Cho'lpon asarlaridagi dialektal birliklar asar tilining xalqonaligi, tabiiyligi va badiiy ta'sirchanligini kuchaytiruvchi muhim vosita ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Cho'lpon, badiiy matn, dialektal birlik, dialektizm, sheva, so'zlashuv nutqi, funksional semantika, personaj nutqi, mahalliy kolorit, lingvopoetika, etnografizm.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ДИАЛЕКТНЫХ ЕДИНИЦ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

(на материале прозы Чолпона)

Аннотация. В данной статье анализируется роль и функции диалектных единиц, используемых в прозаических произведениях Чолпона. Исследование рассматривает региональные и народные слова в романе «Ночь и день» и рассказах «Лола в снегу», «В лунные ночи» и «Пекарьша». Выделены лексические, фонетические, морфологические и фразеологические особенности диалектных единиц, показана их важность в натурализации речи персонажей, создании регионального колорита, придании эмоционального и выразительного смысла и отражении национальной культуры. Также объясняется значение и художественная функция таких единиц, как капров, ена, енаджон, айланай, джиндек, боякиш, калай, мундак, кандак', ховва-ховва

в тексте. Результаты исследования показывают, что диалектные единицы в произведениях Чолпона являются важным инструментом усиления народного, естественного и художественного выразительного характера языка произведения.

Ключевые слова: Чолпон, художественный текст, диалектная единица, диалектизм, диалект, разговорная речь, функциональная семантика, речь персонажа, местный колорит, лингвопоэтика, этнографизм.

FUNCTIONAL-SEMANTIC FEATURES OF DIALECTAL UNITS IN LITERARY TEXTS

(Based on Chulpan's Prose)

Abstract. This article analyzes the role and functions of dialectal units used in Cholpon's prose works in the literary text. The study studies regional and folk words in the novel "Night and Day" and the stories "Lola in the Snow", "On Moonlit Nights" and "The Baker's Girl". The lexical, phonetic, morphological and phraseological features of dialectal units are highlighted, and their importance in naturalizing the character's speech, creating regional color, giving emotional and expressive meaning and reflecting national culture is shown. Also, the meaning and artistic function of units such as kaptov, ena, enajon, aylanay, jindek, boyaqish, kalay, mundaq, kandaq', hovva-hovva in the text are explained. The results of the study show that dialectal units in Cholpon's works are an important tool for enhancing the folk, naturalness and artistic expressiveness of the language of the work.

Keywords: Chulpan, literary text, dialectal unit, dialectism, regional speech, colloquial language, functional semantics, character speech, local colour, linguopoetics, ethnographic vocabulary.

KIRISH

Badiiy matn - milliy tilning turli qatlamlari va ifoda imkoniyatlarini mujassamlashtiruvchi murakkab lingvopoetik tuzilma. Unda adabiy til birliklari bilan bir qatorda tarixiy soʻzlar, arxaizmlar, kasb-hunar leksikasi, etnografizmlar, vulgarizmlar, jargonlar hamda dialektal birliklar ham muayyan badiiy-estetik maqsad asosida qoʻllanadi. Ayniqsa, dialektal birliklar personajning hududiy mansubligi, ijtimoiy-madaniy muhiti, individual nutqiy odati va ruhiy holatini koʻrsatish imkoniyati bilan boshqa lisoniy vositalardan ajralib turadi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, dialektal birliklarning badiiy matndagi vazifasi faqat hududiy nutq belgisini bildirish bilan chegaralanmaydi - ular obraz yaratish, personaj nutqini individuallashtirish va asarning lingvopoetik taʼsirchanligini taʼminlashda faol ishtirok etadi.

Dialekt (yun. dialektos - sheva, lahja) - umumxalq tilining son jihatdan nisbatan kam, biroq hududiy, kasb-hunar va boshqa jihatdan umumiylikka ega boʻlgan kishilar tomonidan qoʻllanadigan koʻrinishidir¹⁰⁶. Demak, dialekt - milliy tilning maʼlum hududda shakllangan

¹⁰⁶Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati. — Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. — B.86.

hamda fonetik, leksik-semantik va grammatik xususiyatlari bilan farqlanadigan ko‘rinishi, dialektal birlik esa muayyan hudud vakillari nutqida faol qo‘llanadigan lisoniy vositadir. Bunday birlikning adabiy matnga muayyan uslubiy niyat bilan kiritilishi natijasida dialektizm yuzaga keladi. Shunga ko‘ra, tabiiy sheva materiali bilan badiiy asardagi dialektizmni aynan bir hodisa sifatida baholab bo‘lmaydi - bu masalaning ilmiy muammosi va tadqiq etilishi zarur bo‘lgan jihatini tashkil etadi. Yozuvchi tabiiy nutqning barcha belgilarini emas, balki o‘z badiiy maqsadiga xizmat qiladigan eng xarakterli unsurlarini tanlab oladi.

Cho‘lpon nasri aynan shu jihatdan alohida ahamiyatga ega. Adib xalq jonli tilining boy imkoniyatlaridan foydalanib, personaj nutqini tabiiylashtirgan, milliy va hududiy muhitni aniqlashtirgan hamda obrazlarning individual qiyofasini yaratgan. “Kecha va kunduz” romanida oila, mahalla va qishloq muhiti vakillarining nutqi ularning yoshi, jinsi, ijtimoiy mavqeyi va o‘zaro munosabatlariga muvofiq individuallashtirilgan.

Shu asosda tadqiqotning maqsadi - Cho‘lpon nasriy asarlari misolida badiiy matndagi dialektal birliklarning funksional-semantik xususiyatlarini, ya'ni ularning nominativ, hududiy kolorit yaratuvchi, emotsional-ekspressiv, pragmatik va etnomadaniy funksiyalarini aniqlash va tavsiflashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Badiiy matnda dialektal birliklar hamda xalqona so‘zlashuv vositalarining qo‘llanishi, ularning lingvopoetik, semantik va pragmatik imkoniyatlarini o‘rganish o‘zbek tilshunosligi hamda adabiyotshunosligida doimiy ravishda dolzarb nazariy yo‘nalishlardan biri bo‘lib kelgan. Cho‘lpon nasrida dialektal va so‘zlashuv birliklarining funksional-semantik xususiyatlarini tadqiq etishda foydalanilgan manbalarni uchta asosiy nazariy-metodologik yo‘nalishga ajratib tahlil qilish mumkin:

Dialektologik va dialektal-leksikografik manbalar

Badiiy matndagi dialektizmlarni xolis baholash va ularning adabiy tildan farqlanuvchi hududiy-xalqona tabiatini tayin etish, eng avvalo, o‘zbek shevashunosligining nazariy va amaliy poydevoriga tayanadi.

S.Ashirboyev [1] hamda T.J. Enazarov va boshqalar [5] tomonidan yaratilgan o‘quv-uslubiy va nazariy qo‘llanmalarda o‘zbek shevalarining tasnifi, dialektal birliklarning fonetik, leksik hamda grammatik belgilari batafsil yoritilgan. Ushbu manbalar maqolada qo‘llangan kaptov, ena, boyaqish, mundoq, qandog‘ kabi birliklarning muayyan dialektal qatlamga mansubligini aniqlashda nazariy tayanch vazifasini o‘taydi.

“O‘zbek xalq shevalari lug‘ati” [9] (Sh.Shoabdurahmonov tahriri ostida) dialektal birliklarning lug‘aviy-denotativ hamda regional ma‘no chegaralarini belgilashda asosiy leksikografik manba bo‘lib xizmat qilgan. Ushbu lug‘at yordamida Cho‘lpon qo‘llagan hududiy so‘zlarning xalq tilidagi asl ma‘nosi va tarqalish doirasi qiyosiy tekshirilgan.

Lingvopoetika, stilistika va badiiy matn tahlili

Dialektal birliklarning shunchaki dialektologik hodisa emas, balki badiiy matnda ma‘lum estetik, uslubiy va pragmatik vazifa bajaruvchi lingvopoetik vosita ekanligini ochib berishda matn tilshunosligi va stilistikaga oid adabiyotlar asos qilib olingan.

B.Yo'ldoshev [10] badiiy nutq stilistikasi bo'yicha olib borgan tadqiqotlarida xalqona so'zlashuv vositalari va dialektizmlarning badiiy matndagi uslubiy roli, obrazlilik va emotsional-ekspressivlikni oshirishdagi o'rnini ko'rsatib bergan.

M.Yo'ldoshev [11] badiiy matn lingvopoetikasi bo'yicha izlanishlarida lisoniy vositalarning (jumladan, dialektal va so'zlashuv birliklarining) matnining umumiy badiiy-estetik g'oyasiga bo'ysundirilishi hamda personaj nutqini individuallashtirishdagi pragmatik imkoniyatlarini asoslagan. Ushbu tadqiqotlar maqolada dialektizmlarning nominativ, lokal kolorit yaratish, emotsional-ekspressiv va pragmatik funksiyalarini tasniflashda metodologik zamin yaratadi.

Cho'lponshunoslik va adib uslubiga oid adabiyotlar

Cho'lpon nasrida qo'llangan dialektal birliklarni to'g'ri talqin qilish uchun adib yashagan davrning adabiy-tarixiy muhiti va uning tilga bo'lgan individual-uslubiy munosabatini chuqur anglash talab etiladi.

N.Karimov [7] va O.Sharafiddinov [8] tadqiqotlarida Cho'lponning hayoti va ijodiy yo'li, xususan, adibning xalq tiliga, milliylikka va milliy ruhiyatni lisoniy aksettirishga bo'lgan intilishi ilmiy-biografik va adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan yoritilgan.

I.G'afurov [6] o'zining adabiy-tanqidiy maqolalarida Cho'lponning til va uslub nazokatini, uning so'z qo'llash mahorati hamda jonli va tabiiy xalq tilidan oziqlanish xususiyatlarini tahlil qilgan. Bu ishlar maqolada Cho'lponning sheva unsurlaridan shunchaki mexanik nusxa ko'chirmasdan, balki lisoniy badiiyatni va xalqonalikni ta'minlash uchun xarakterli birliklarni mahorat bilan saralab olganini asoslashga xizmat qiladi.

Tadqiqot ob'ekti sifatida Cho'lponning "Kecha va kunduz" romani, "Qor qo'ynida lola", "Oydin kechalarda" va "Novvoy qiz" hikoyalari olindi. Tadqiqot predmeti - mazkur asarlarda uchraydigan hududiy, xalqona va so'zlashuvga xos dialektal birliklarning funksional-semantik xususiyatlari.

Tadqiqotda dialektal birliklar kontekstual-semantik tahlil va lingvopoetik tahlil metodlari asosida o'rganildi: har bir birlik matndagi aniq nutqiy vaziyat (personaj, muloqot sharoiti, munosabat) doirasida tahlil qilinib, uning lug'aviy-denotativ ma'nosi bilan bir qatorda hududiy, ijtimoiy, emotsional-ekspressiv va pragmatik ma'no qatlamlari aniqlandi.

Tahlil jarayonida quyidagi tamoyilga alohida e'tibor qaratildi: tabiiy sheva materiali bilan badiiy asardagi dialektizm bir xil hodisa sifatida baholanmaydi, shuning uchun yozuvchi tanlagan eng xarakterli birliklargina tadqiqot doirasiga kiritildi. Shu bilan birga, Cho'lpon asarlarida uchraydigan bo'lg'on, yotqon, kelub, chiqub, o'yun, tomonig'a kabi shakllarning barchasini dialektizm sifatida baholash ilmiy jihatdan to'g'ri emasligi inobatga olindi, chunki ularning katta qismi muallif yashagan davr adabiy tili, yozuv va talaffuz me'yorlari bilan bog'liq. Shu sababli tahlil uchun, asosan, personajning hududiy yoki xalqona nutqiy qiyofasini ko'rsatuvchi, hozirgi adabiy til muqobilidan farqlanuvchi birliklar tanlab olindi - bu tarixiy-adabiy shakllarni dialektizmlardan farqlash mezoni sifatida qo'llanildi. Aniqlangan birliklar ikki yo'nalishda tasniflandi: 1) lisoniy sath bo'yicha - leksik-semantik, fonetik, morfologik, frazeologik va etnografik ko'rinishlar; 2) badiiy matndagi funksiyasi

bo'yicha - nominativ, hududiy kolorit yaratuvchi, emotsional-ekspressiv, pragmatik va etnomadaniy funksiyalar.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Cho'lponning "Kecha va kunduz" romani hamda "Qor qo'ynida lola", "Oydin kechalarda", "Novvoy qiz" hikoyalari matnidani jami 140 dan ortiq dialektal, xalqona va so'zlashuvga xos birliklar (leksik, fonetik, morfologik va iboralar) ajratib olindi va lingvopoetik tahlilga tortildi.

Dialektal birliklarning lisoniy sathlar bo'yicha ko'rsatkichlari

Tahlil qilingan dialektal materiallar lisoniy sathlari hamda badiiy matndagi funksional-semantik yuklamasiga ko'ra quyidagi proporsional ulushda taqsimlandi:

№	Lisoniy sath / Birlik turi	Misollar (Cho'lpon matnidani)	Nisbiy ulushi (%)
1	Leksik-semantik dialektizmlar	kaptov (to'p), boyaqish (bechora), ena (ona/kampir)	35%
2	Fonetik variantlar va qisqarishlar	menam (men ham), aytaber (aytaver), tag'in (yana)	28%
3	Morfologik-sintaktik va ko'rsatish shakllari	mundoq (bunday), qandog' (qanday), narsalaga (narsalarga)	18%
4	Pragmatik va ekspressiv birliklar	aylanay, o'laqolay, hovva-hovva, qalay	19%

Dialektal birliklarning funksional-semantik tahlili

A. Leksik-semantik va etnomadaniy birliklar (Kaptov, Ena, Boyaqish)

• "Kaptov" (lokal nominativ va etnomadaniy funksiya) "Qor qo'ynida lola" hikoyasida bolalar o'yin ob'ekti bo'lgan to'p ma'nosida kaptov so'zi qo'llanadi. Matnda muallif: "...muncha yumaloq bo'lmasa bu kaptov..." tarzida beradi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, ushbu birlik Farg'ona vodiysi shevalariga xos bo'lib, matnga lokal kolorit (mahalliy muhit) beradi. Agar bu so'z neytral "to'p" birligi bilan almashtirilsa, faktik ma'no saqlanadi, biroq xalqona va etnomadaniy kolorit 100% yo'qoladi.

Tarixiy-adabiy yozuv normasi va sof dialektizm chegarasi

Tadqiqotning eng muhim ilmiy-nazariy muhokamalaridan biri - Cho'lpon matnidagi tarixiy fonetik-grafik shakllarni dialektizmlardan ajratish mezonidir.

Matnda uchraydigan quyidagi shakllar qiyosiy tahlil qilindi:

□ Ilmiy xulosa va fakt. Bo'lg'on, yotqon, kelub, chiqub kabi shakllar dialektizm EMAS. Ular XX asr boshlaridagi o'zbek adabiy tili, turkiy yozuv an'anasi va imlo qoidalarining natijasidir.

□ Aksincha, kaptov, mundoq, qandog', boyaqish, aytaber kabi birliklar adib tomonidan ongli ravishda, personaj nutqini individuallashtirish va hududiy kolorit berish uchun tanlab olingan sof dialektal va so'zlashuv birliklaridir.

"Kecha va kunduz" romanidagi personaj nutqi

Romanda Zebi va Saltining o'zaro suhbat yosh qizlar nutqiga xos samimiy, erkin va hissiy birliklar asosida quriladi. Salti o'zining sovchilardan bezganini "Menam bezganman,

jonim qaqa” (Cho'lpon. Kecha va kunduz. 4-bet) shaklida ifodalaydi. Bu jumladagi menam - adabiy tildagi men ham birikmasining fonetik jihatdan ixchamlashgan ko'rinishi. Jonim qaqa murojaati esa tengdosh qizlar o'rtasidagi yaqinlik, sirdoshlik va hissiy munosabatni ifodalovchi xalqona birlik sifatida qayd etildi.

“Men sizni olib ketgali keldim, aylanay!” (Cho'lpon. Kecha va kunduz. 5-bet) - Salti Zebini qishloqqa olib ketish istagini shu tarzda bildiradi; murojaat tarkibidagi erkalash mazmuni qahramonlar o'rtasidagi samimiyatni kuchaytiruvchi unsur sifatida aniqlandi. Xuddi shu birlik boshqa o'rinda ham uchraydi: “Voy, aylanay! Enaxon! Jonim o'rtog'im! Bormisiz?” - deb paranjisini qo'liga olib Salti yugurdi (Cho'lpon. Kecha va kunduz) - bu yerda ham yaqinlik, do'stlik, mehr va iltifot ma'nolari kuzatildi.

Katta yoshli ayollar nutqi yosh qizlar nutqidan farqlanishi aniqlandi. Masalan: “Aylanay, mehmon, kimdan xafa bo'lib tushdingiz? Kim ozor berdi sizga? Ayting! Qovog'ingizni ochsangiz-chi! Yorug' dunyoga keldingiz! Shukur qiling! Sevining! Mundoq bir kuling! Kulimsirang! Iljaying!..” (Cho'lpon. Kecha va kunduz. 8-bet) - mazkur parchada Hamro ena chaqaloq Razzoqqa murojaat qilar ekan, uni erkalab, qovog'ini ochishga undaydi; adabiy tildagi bunday ma'nosiga yaqin mundoq hududiy shakli aniqlandi.

Qishloq muhitidagi aravakashning “Shahardan bir arava mehmon olib keldim, ena! Uyingiz kuydi toza! Ikki kunda bor-yo'g'ingizdan ajralib qoqlanasiz endi! Qani, bo'ling, eshikni oching! Qornimiz o'lgudek och...” (Cho'lpon. Kecha va kunduz. 23-bet) degan murojaatida ena birligi adabiy tildagi ona so'zining hududiy ko'rinishi sifatida topildi. Shu parchada aravakashning “Qani, tushinglar endi, opalar!” (Cho'lpon. Kecha va kunduz. 23-bet) deb murojaat qilishi ham qayd etildi.

Razzoq so'fi obrazi tahlilida uning nutqiy xususiyati aniqlandi: “...o'zidan ulug' va kuchlilar gapirsa - «hovva-hovva», demak, o'zidan past va kuchsizlar gapirsa - «yo'q, yo'q», degan ma'noda bosh chayqash bo'lardi” (Cho'lpon. Kecha va kunduz. 8-bet). Hovva-hovva takroriy tasdiq birligi sifatida qayd etildi.

“Qor qo'ynida lola” hikoyasidagi personaj nutqi

Hikoya boshida to'p hovuzga tushganda qizlarning “Voy, o'laqolay, hovuzg'a tushib ketdi!” (Cho'lpon. Qor qo'ynida lola) deb qichqirishi aniqlandi. Boshqa o'rinda: “Hoy, bunda nima yoziq? Buning joni bo'lmasa... o'zingiz tushirib, bu boyaqishni tag'in qarg'aysizmi?” (Cho'lpon. Qor qo'ynida lola) - bu yerda boyaqish (adabiy tildagi bechora) va tag'in (“yana”) birliklari aniqlandi. Shuningdek: “Meniki bor edi-yu, tunov kun Gulnor o'lgur, yo'qotib kelibdir...” va “Qizig'i o'lsin, qizig'i, aytaber barchamizg'a!” (Cho'lpon. Qor qo'ynida lola) misollarida Gulnor o'lgur va aytaber (adabiy tildagi aytaver) shakllari qayd etildi.

Kaptov, ena, enajon birliklari

“Qor qo'ynida lola” hikoyasida bolalar o'ynaydigan to'p kaptov deb nomlanadi; muallif bu birlikni dastlab to'p so'zi bilan yonma-yon keltirib, matnning o'zida izohlaydi. “Kecha va kunduz” romanida uchraydigan ena va enajon birliklari uchta kontekstda aniqlandi:

1. “Enajon, turing, kelib qoldik!” (Cho'lpon. Kecha va kunduz);

2. “Endi, Ena, sen ham bisotingda boridan bir-ikki narsa ajrat, kelin, siz ham bir narsa qo‘shing, ertalab bitta-yarimtani bozorga tushiraylik, shularni sotib, ul-bul olib chiqsin.” (Cho‘lpon. Kecha va kunduz);

3. “Aytishlaricha, uni ona qornidan sihat-salomat tushirtirgan va birinchi da’fa yo‘rgaklagan kampir hazilkashligi va sho‘xligi bilan xotin-xalaj o‘rtasida dong chiqargan Hamro enaymish.” (Cho‘lpon. Kecha va kunduz).

“Qalay” birligi

“Yosh qizlarning o‘zlarini yuborib, bo‘ladimi, qalay?” (Cho‘lpon. Kecha va kunduz) misolida qalay? birligi qanday?, nima deysiz? ma'nolarini ifodalab, so‘zlovchining suhbatdosh fikriga murojaat qilayotganini bildirishi aniqlandi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, dialektal birlik semantik jihatdan bir qatlamli hodisa emas. Uning tarkibida lug‘aviy-denotativ ma'no bilan birga hududiy, ijtimoiy, emotsional, ekspressiv va pragmatik ma'nolar ham mavjud bo‘ladi. Shu sababli dialektizmning badiiy matndagi mazmunini faqat lug‘atdagi izoh bilan chegaralab bo‘lmaydi.

Menam shaklining tez va erkin talaffuzga asoslanishi Salti nutqining tabiiyligini ta'minlaydi. Murojaat birliklari esa Zebi va Salti munosabatlarining rasmiy emasligini, ularning yosh va tengdosh ekanini ko‘rsatadi. Demak, yozuvchi yosh qizlar nutqiga xos fonetik qisqarishlar hamda erkalash-murojaat shakllari orqali ularning ijtimoiy va psixologik portretini yaratadi. Shu tariqa ena faqat qarindoshlik nomini emas, katta yoshli ayolga nisbatan hurmat va yaqinlikni ifodalovchi murojaat vazifasini ham bajaradi; aravakashning kampir bilan hazillashishi, och qolganini bo‘rttirib aytishi va qizlarga “opalar” deb murojaat qilishi esa qishloq kishilari orasidagi erkin, samimiy muloqot muhitini yuzaga keltiradi.

Razzoq so‘fining nutqiy xususiyatlari uning ijtimoiy-psixologik tabiatini ochishga xizmat qiladi. Uning o‘zidan yuqori mavqedagi kishilar oldida “hovva-hovva” deb tasdiqlash bilan cheklanishi personajning kuchlilar oldidagi muteligi va kuchsizlar oldidagi hukmronligi o‘rtasidagi ziddiyatni ochadi. Demak, hovva-hovva oddiy “ha” ma'nosidan tashqari, xushomad, tobelik va ijtimoiy munosabatga moslashish semalarini ham yuzaga chiqaradi - bu birlikning pragmatik ma'nosi so‘zlovchi, tinglovchi, nutq vaziyati va ular o‘rtasidagi munosabat asosida shakllanishini tasdiqlaydi.

“Qor qo‘ynida lola” hikoyasidagi o‘laqolay qarg‘ish shakli o‘zining lug‘aviy ma'nosida emas, kutilmagan hodisadan hayratlanish va hayajonlanish ma'nosida qo‘llangani aniqlandi - demak, birlik desemantizatsiyaga uchrab, hissiy undov vazifasini bajarmoqda. Qiz jonsiz to‘pni “boyaqish” deb atash orqali unga insoniy xususiyat yuklaydi, natijada bolalarga xos sodda va jonlantirishga asoslangan tafakkur ifodalanadi; bu, shuningdek, To‘tixonning rahmdil, ta'sirchan va boshqalardan ko‘ra mulohazaliroq obraz ekanini ham ko‘rsatadi. Gulnor o‘lgur birikmasida g‘azabdan ko‘ra erkalash va yengil koyish ma'nosi ustunlik qiladi; adabiy tildagi aytaver shaklining aytaver tarzida qo‘llanishida esa undosh almashinuvi va tez talaffuz natijasidagi fonetik o‘zgarish kuzatiladi. Bunday vositalar qizlar nutqini

kitobiylikdan uzoqlashtirib, jonli xalq tiliga yaqinlashtiradi. Demak, birlikning semantik mohiyati uning lug‘aviy tarkibidan emas, kommunikativ vaziyatdan kelib chiqadi.

Kaptov birligi predmetni nomlash bilan birga, qizlarning nutqiy muhiti va o‘yinning xalqona shakliga ham ishora qiladi; agar mazkur birlik faqat “to‘p” so‘zi bilan almashtirilsa, asosiy predmet ma’nosi saqlanadi, biroq matnning hududiy va tarixiy koloriti ma’lum darajada kamayadi. Ena va enajon birliklari tahlilida keltirilgan uch kontekst shuni ko‘rsatadiki, 1-misolda enajon mehr va iltifotni yanada kuchaytirgan, 2-misolda ena qarindoshlik, yaqinlik, hurmat ma’nolarini ifodalasa, 3-misolda yosh jihatdan katta ayol kishiga nisbatan xalqona hurmatni ifodalaydi.

Dialektal birlikning muhim xususiyati uning hudud haqidagi yashirin axborotni tashishidir. Badiiy matnda voqea sodir bo‘layotgan joy har doim ham bevosita geografik nom bilan ko‘rsatilavermaydi; personajlar nutqidagi ayrim so‘zlar, talaffuz variantlari va grammatik shakllar kitobxon ongida muayyan lisoniy makon tasavvurini shakllantiradi. Yuqorida tahlil qilingan kaptov, boyaqish, tag‘in, aytaber birliklari qizlar nutqining kitobiy emas, jonli xalq tiliga asoslanganini ko‘rsatadi.

Metodologiyada belgilangan mezonga muvofiq, Cho‘lpon asarlaridagi bo‘lg‘on, yotqon, kelub, chiqub, o‘yun, tomonig‘a kabi shakllarning barchasini dialektizm sifatida baholash ilmiy jihatdan noto‘g‘ri ekani muhokama etildi, chunki ularning katta qismi muallif yashagan davr adabiy tili, yozuv va talaffuz me’yorlari bilan bog‘liq. Bu farqlash Cho‘lpon asarlari tilini tadqiq etishda dialektal birliklar bilan XX asr boshlaridagi tarixiy-adabiy til shakllarini qat’iy ajratish zarurligini ko‘rsatadi - bu talab adib tilining hududiy, tarixiy va individual-uslubiy belgilarini xolis baholash imkonini beradi.

Umumlashtirib aytganda, Cho‘lpon nasriy asarlarida qo‘llangan kaptov, ena, enajon, aylanay, jindek, jindakkina, boyaqish, aytaber, qalay, narsalaga, mundoq, qandog‘, hovva-hovva kabi birliklar nominativ ma’nodan tashqari hududiylik, samimiylik, achinish, hurmat, erkalash, kinoya va ijtimoiy munosabat kabi qo‘shimcha semalarni ifodalaydi. Bu, o‘z navbatida, Cho‘lponning tabiiy sheva nutqini aynan ko‘chirmasligini, balki undan badiiy maqsadga muvofiq eng xarakterli birliklarni tanlab olishini tasdiqlaydi. Natijada personaj nutqining tabiiyligi saqlanadi, ayni paytda matn umumxalq kitobxon uchun tushunarli bo‘lib qoladi.

XULOSA

Cho‘lpon nasriy asarlarida qo‘llangan dialektal birliklar muallifning badiiy mahorati va individual uslubini belgilovchi muhim lisoniy vositalardandir. Ular faqat adabiy tildan farqlanuvchi mahalliy shakllar emas, balki asarning semantik, pragmatik va lingvopoetik tuzilishida faol ishtirok etuvchi birliklardir.

Tadqiqot maqsadiga muvofiq, dialektal birliklarning nominativ, hududiy kolorit yaratuvchi, emotsional-ekspressiv, pragmatik va etnomadaniy funksiyalari Cho‘lpon nasri misolida aniqlandi va tasniflandi.

Ilmiy-amaliy tavsiya sifatida shuni ta’kidlash lozimki, Cho‘lpon asarlari tilini tadqiq etishda dialektal birliklar bilan XX asr boshlaridagi tarixiy-adabiy til shakllarini qat’iy

farqlash zarur. Bu talab adib tilining hududiy, tarixiy va individual-uslubiy belgilarini xolis baholash imkonini beradi va kelgusi tadqiqotlar uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Umuman olganda, dialektal birliklar Cho‘lpon nasrining xalqonaligi, milliyligi, tabiiyligi va estetik ta'sirchanligini ta'minlab, qahramonlarning o‘ziga xos “lisoniy portreti”ni shakllantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. Toshkent: Navro‘z, 2016. 136 b.
2. Cho‘lpon. Kecha va kunduz. Birinchi kitob. Kecha. Toshkent: Sharq, 2000. 272 b.
3. Cho‘lpon. Qor qo‘ynida lola // Asarlar. Uch jildlik. 2-jild. Toshkent: Xazina, 1998. 469 b.
4. Cho‘lpon. Oydin kechalarda // Asarlar. Uch jildlik. 2-jild. Toshkent: Xazina, 1998. 469 b.
5. Enazarov T.J., Karimjonova V.A., Enazarova M.S. va boshqalar. O‘zbek shevashunosligi. - Toshkent: Universitet, 2012.
6. G‘afurov I. Cho‘lponning til va uslub nazokati // Adabiy-tanqidiy maqolalar. Toshkent, 2016.
7. Karimov N. Cho‘lpon. Toshkent: Fan, 1991.
8. Sharafiddinov O. Cho‘lponni anglash. Toshkent: Xazina, 1994.
9. O‘zbek xalq shevalari lug‘ati / Mas’ul muharrir Sh.Shoadurahmonov. Toshkent: Fan, 1971. 410 b.
10. Yo‘ldoshev B. Badiiy nutq stilistikasi. Samarqand: SamDU, 1982.
11. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. Toshkent: Fan, 2008.